

»DUBRAVA« U KNEŠPOLJU I DRUGE MASOVNE GROBNICE DRUGOG SVJETSKOG RATA I PORAĆA U ŠIROKOM BRIJEGU

»Krv sveta hrvatskih sinova Širokog Brijega,
krikom stoljeća k nebu slobodu Hrvatskoj vapi«

Piše: **dr. sc. Mile Lasić**

docent Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, predsjednik HIZ-a u BiH

1. Uvod

Osjećam veliku obvezu govoriti o ovoj temi i to na ovom povijesnom i nadasve svetom mjestu, u kolijevci gdje se nalaze zemni ostatci naših mučenika,¹ »mučenika predvodnika«. Njihova žrtva, kao i žrtva svih hrvatskih rodoljuba i domoljuba, obvezuje.

»Ovih dana i mjeseci došla je još jednom na vidjelo gorka istina o stradanjima naših djedova, očeva, braće, ne samo vojnika nego i brojnih civila. Skončali su u nezamislivim bolima. Sve se to planski prikrivalo, zatrpavalo, zazidavalo, kako bi se istina skrila, odnosno kako bi se laž mogla nametnuti kao istina. Najbezdušnije je to da i nakon što je istina izišla na vidjelo, kad su jame otkopane i provaljeni zidovi, mnogi i dalje sve to prikrivaju i prstom upiru u neke druge krivce. Nemaju vjere u oslobađajuću moć istine. Vjeruju u snagu mržnje i laži...«²

Sredinom svibnja 1945., kada je u najvećem dijelu Europe zvuk bitaka već utihnuo, svoj vrhunac je dosegla jedna od najvećih nacionalnih tragedija hrvatskoga naroda u njegovoj povijesti. Ožiljci te nacionalne tragedije i dalje brazde hrvatskim društvom. Tim više, jer prijepori koji čak do današnjega dana postoje u hrvatskoj i široj javnosti o uzrocima, tijeku, sudionicima i posljedicama događaja poznatih pod nazivom *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda* ili *Hrvatski križni put*, i dalje onemogućavaju izgradnju suvremenog demokratskog hrvatskog društva, gradeći u njemu i oko njega nove političke, društvene i nacionalne podjele. Posebnu

¹ »mučenik« m **1.** onaj koji se jako muči i pati zbog čega **2.** onaj koji je bio mučen i ubijen zbog svojih uvjerenja ili stavova i na koga je sačuvano sjećanje (*crkveni, nacionalni*), Vladimir Anić, *Veliki rječnik hrvatskog jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2006.; str. 785.

² Uskrсна poruka mons. Mile Bogovića biskupa gospićko-senjskog, Glas Koncila, br. 15, USKRS, 2009., str. 5.

težinu bleiburškim zbivanjima daje i činjenica da je istina o njima desetljećima bila skrivana od šire javnosti, ne samo u ondašnjoj Jugoslaviji, nego i u dijelu međunarodne javnosti, napose u onim sredinama (npr. u britanskoj, zbog čega se Bleiburg karakterizira kao velika mrlja na britanskoj savjesti.) koje su na ovaj ili onaj način participirale u tim zločinima. No, zločin se nije mogao u cijelosti skriti. On je ostao sačuvan u srcima onih koji su izgubili svoje najmilije te u iskustvu onih koji su, snalazeći se na razne načine, uspjeli preživjeti *Kalvariju*, sačuvati svoje živote te vlastitim svjedočenjem za sljedeće naraštaje pokazati svu monstroznost ljudskoga uma koji je planirao, pripremao i izvršio taj zločin, zločin genocida, bez presedana u povijesti hrvatskog naroda.³

Da su Englezi, i prije izručenja na Bleiburgu hrvatskih ratnih zarobljenika i civilnog pučanstva koji su tražili azil pred jugoslavenskim komunistima, znali kako Titovi komunisti ubijaju sve one za koje misle da će biti prepreka njihovoj apsolutnoj vladavini, svjedoči, između ostaloga, i izvješće koje je engleski veleposlanik u Vatikanu poslao svome ministru vanjskih poslova Anthony Edenu 11. svibnja 1945., dakle četiri dana prije bleiburškog izručenja Hrvata. U izvješću stoji i sljedeće: »Ubrzo nakon okupacije svakog grada i sela partizani su uveli strašnu diktaturu komunističke partije. Počeli su s likvidacijom svih sumnjivih elemenata, ili onih koji su im se činili dovoljno sumnjivima.« U tom izvješću od 16 stranica britanski veleposlanik opisuje pokolje hrvatskih katoličkih svećenika i civila u Dubrovniku, Metkoviću, Makarskoj, Sinju, Čapljini, Ljubuškom, Mostaru i Širokom Brijegu. Veleposlanik navodi kako su ta ubijanja bez suđenja i presude bila unaprijed planirana.⁴

Spomenimo i to da su se masovna stradanja Hrvata počela događati već od rujna 1942., što se vidi iz Izvješća Dominika Mandića Jurju Šuteju, ministru financija Vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu o četničkim zločinima nad hrvatskim pučanstvom u Hercegovini i Dalmaciji. U spomenutom Izvješću pored ostalog piše: »Na 25. septembra o. g. Talijani su razoružali sve Hrvate u Donjoj Hercegovini i do pet sati četnici su počeli paliti hrvatska sela u stolačkom i ljubinjском srezu. Za tri dana spalili su 5.000 kuća i poklali oko 600 osoba. Sreća je da svi mjesni Hrvati nijesu bili predali oružje pa su mogli za neko vrijeme zaštićivati narod, koji je listom bježao prema Mostaru i Čapljini. Od 25. do 30. septembra pobjeglo je preko Neretve

³ Mitja Ferenc/Želimir Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Zagreb, 2007., str. 10. – 11.

⁴ Branimir Lukšić, *Nedovršena Hrvatska*, Mostar, 2008., str. 14. i 107. i *Hrvatsko slovo* od 1. prosinca 2006.

oko 15.000 Hrvata koji su pretjerali oko 50.000 sitne stoke i oko 2.000 krupne. Toliko je oko prilike ostalo u starim krajevima ali je to sada zaplenjeno od četnika... Od 2. do 17. oktobra o. g. nastradale su Široko briješke planine i Rama...«⁵ O tim četničkim zločinima u svom Životopisu pisao je i nadbiskup dr. Petar Čule.⁶

Hrvatski križni put započeo je i prije formalne odluke o povlačenju, već u drugoj polovici 1944., kada su jugoslavenski partizani zauzeli prve istočno-bosanske i istočno-hrvatske prostore. Vijesti o zločinima partizana i Jugoslavenske armije na »oslobođenim« teritorijima bile su zastrašujuće i nagnale su brojno civilno pučanstvo zajedno s vojskom (procjene se kreću oko pola milijuna ljudi) na povlačenje prema zapadu, slobodnim hrvatskim krajevima i dalje prema Sloveniji i Austriji, očekujući zaštitu od strane britanskih i američkih savezničkih snaga te spas od komunističke partizanske vojske. Nakon neuspješnih i nečasnih pregovora o predaji saveznicima, koji su postupali suprotno tada važećim Ženevskim konvencijama glede prava zarobljenika i ratnog prava, to mnoštvo vojske i naroda bilo je izručeno jugoslavenskim partizanima i novoj komunističkoj vlasti, koja je zločin osmislila, organizirala i provela. Bleiburška tragedija iz svibnja 1945., kao i višemjesečni Hrvatski križni put, neborivim su dokazom genocida (holokausta) nad hrvatskim narodom, provedenog ne samo voljom komunističkih i velikosrpskih snaga nego, nažalost, i prešutnim odobravanjem zapadnih vojnih i političkih čimbenika toga vremena, koji su trebali, a nisu, pružili zaštitu hrvatskim izbjeglicama pred nadirućim jugoslavenskim postrojbama i novim jugokomunističkim represivnim sustavom.⁷

Obračun pobjednika s poraženima bio je izuzetno okrutan, te je bez suđenja život izgubilo više desetaka tisuća ljudi (neke procjene idu i preko stotinu tisuća), koji su zatim bili izbrisani iz javnog pamćenja. Zločin, koji je počinila nova jugoslavenska vlast nad vlastitim građanima s masovnim pomorima bez ikakvog suđenja, bio je još gori zbog zahtjeva da o tome treba šutjeti i zbog oduzimanja prava tim ljudima na

⁵ Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941. – 1943., Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985., str. 222. – 224.

⁶ Nadbiskup dr. Petar Čule u svom Životopisu navodi: »Kad su četnici početkom listopada 1942. počinili ono krvoproliće od Drežnice do Rame, pisao sam oštra pisma talijanskim generalima, koji su se služili četnicima kao svojom milicijom, letio sam avionom u Zagreb talijanskom ambasadoru Casertanu i oštro protestirao protiv zlodjela koje čine četnici po Hercegovini mome narodu kao talijanska milicija i pod njihovim protektoratom. Obratio sam se direktno i Sv. Stolici i samo energičnom nastupu Sv. Stolice kod talijanske Vlade ima se zahvaliti, da mi je general Paride Negri, komandant divizije Murge obećao da više neće dopustiti četnicima da divljaju na teritoriju moje biskupije protiv mojih vjernika. Tako sam uspio zaštititi, da četnici kad su se vraćali poslije počinjenog masakra oko Vrgorca i Sinja, prolazeći preko Imotskoga, Posušja, Gruda, Crnča, Mostarskog Graca nisu radili po Hercegovini što su radili po Dalmaciji...« Usp. Đuro Kokša, *Društveno-političke prilike u vrijeme dra Petra Čule*, Zbornik radova sa Studijskog dana »Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule«, Mostar, 1991., str. 42.

⁷ Mitja Ferenc / Želimir Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Zagreb, 2007., str. 14. – 22.

život, na njihovu budućnost, pravo na prirodnu smrt i na vlastiti grob. Masovne grobnice, pojedinačni grobovi i žrtve u njima »nisu postojali«. Grobišta su bila razorena, prekrivena i uništena. Zapovijed o uništenju »grobova Nijemaca i drugih okupatora te njihovih pomagača«, kao i o odstranjenju svih tragova o njima, bila je sastavni dio Upute saveznog ministarstva za unutarnje poslove, izdate već 18. svibnja 1945. Uputa u kolovozu 1946. bila je čak i obnovljena na saveznoj i republičkoj razini, a našla se i u svim zakonima o održavanju groblja i sahranjivanju.⁸

Bruno Bušić u jednom od svojih tekstova navodi da su popisi žrtava rata koji su u poslijeratnoj Jugoslaviji obavljeni 1946., 1950. i 1964., nedostatni, nepouzdana, uglavnom javno nedostupni i znanstveno neverificirani. On kaže: »Jugoslavenska službena tvrđenja o veličini pojedinih kategorija žrtava rata, nažalost, gotovo nikada nisu zasnovana ni na kakvim određenim statističkim podacima, nego na zahtjevima određene političke prakse. Pri tome se partizanski zločini nikada ne spominju, četnički se većinom prešućuju ili umanjuju, a ustaški su uvećani do te mjere da je u jugoslavenskoj zakonodavnoj i političkoj praksi bila neizbježna pojava gubljenja osobne moralne, a naravno i kaznene odgovornosti i njezina prenošenja na čitavi hrvatski narod, koji te zločine nikada nije odobravao niti nalazio opravdanja za njih.«⁹

U Sloveniji je vrlo brzo nakon demokratskih promjena 1990., pri Vladi Republike Slovenije, započela rad Komisija za uređenje pitanja prikrivenih grobišta. Ubrzo su u pojedinim općinama osnovane i općinske komisije za istraživanje poslijeratnih likvidacija koje su prije svega proučavale okolnosti pogubljenja, a zatim se bavile i određivanjem i obilježavanjem grobišta. U suradnji s kriminalistima, predsjednicima i članovima nekadašnjih općinskih istražnih komisija za istraživanje poslijeratnih masovnih likvidacija, rodbinom žrtava i drugim poznavateljima, bilo je do kraja 2006. popisano 512 lokacija skrivenih grobišta (uz još nepopisane lokacije ta brojka se u Sloveniji kreće oko 600). Republika Slovenija je 2003. donijela Zakon o ratnim grobištima i njihovo uređivanje dodijelila Ministarstvu za rad, obitelj i socijalna pitanja. Određen je i tekst kojim bi se jedinstveno obilježila sva prešućena grobišta a to je: »žrtve rata i revolucionarnog nasilja« (prethodni tekst je bio: »žrtve rata i poslijeratnih usmrćenja«).¹⁰

U prigodi otkrivanja još jedne masovne grobnice poslijeratnih žrtava

⁸ Isto, str. 27. – 29.

⁹ Bruno Bušić, *Jedino Hrvatska!*, Sabrani spisi, ZIRAL, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, 1983., str. 547. Bruno Bušić je progovorio o stvarnim žrtvama rata, Bleiburga i Križnog puta, za što ga je, između ostalog, UDBA ubila u Parizu nadnevka 16. listopada 1978., na dan kada je izabran veliki Papa Ivan Pavao II. (Wojtyła).

¹⁰ Isto, str. 31. – 47.

komunističkog režima, u jednom rovu u rudniku Barbara (Huda jama) u blizini grada Laškog u Sloveniji, gdje se prema riječima ljudi iz okolice radi o Hrvatima, državna tužiteljica Slovenije Barbara Brezigar je izjavila da se došla pokloniti žrtvama poslijeratnih smaknuća: »To što sam vidjela, mogu to kao čovjek ocijeniti, nešto je najpotresnije što se može u životu vidjeti. Da već 60 godina nismo sposobni istražiti takve zločine, drugi je problem. Ne znam da li će sada biti moguće otkriti krivce, da li su još živi. Žrtava je mnogo, i od države očekujem da će raščistiti s prošlosti i stvari postaviti na pravo mjesto. Po mojem je mišljenju to ono što bi svi u državi morali željeti, ako želimo živjeti u budućnosti.«¹¹

Sličan zakon i povjerenstvo djelovalo je i u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 1990. do 2000. kada se, dolaskom SDP-a i njegovih koalicijskih partnera (šestorke) na vlast, stavljaju izvan snage. U tom razdoblju je utvrđeno da u Hrvatskoj postoji 840 ratnih grobišta od kojih je samo 23 istraženo. Prema nekim podacima ratnih grobišta u BiH je do sada utvrđeno njih 90-tak. Anđelko Mijatović u svojoj knjizi *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, na str. 47. donosi naslov: Masovna stratišta u BiH.¹² Masovna prikrivena grobišta u BiH, Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i dr. tek treba sustavno istražiti.

Ova tema ima svoju humanu, društvenu, pravnu, političku i povijesnu značajku odnosno protegu. Žrtvama Bleiburga i Križnog puta oduzeto je ljudsko dostojanstvo. Kako i zašto se to dogodilo, zašto se o tome nije javno govorilo? Ove žrtve, kad već nisu imale pravo na život, imaju pravo na svoj grob, na nadgrobni znak, imaju pravo na dostojnu sahranu. Kršćanski i civilizacijski je te zločine istražiti uz dužan pijetet prema stradalima i njihovim obiteljima, te javno osuditi te zločine i njihove izvršitelje i nalogodavce. Zahvalimo Bogu što danas, 64 godine poslije, možemo, nadam se bez straha, govoriti o ovom fenomenu.

Spomenimo i njegovu pravnu protegu, a to je:

- Rezolucija 1.096 o uklanjanju naslijeđa bivših komunističkih totalitarnih sustava, koju je Parlamentarna skupština Vijeća Europe usvojila 27. lipnja 1996.;
- Rezolucija 1.481 Parlamentarne skupštine Vijeća Europe od 25. siječnja 2006. o međunarodnoj osudi zločina totalitarističkih komunističkih poredaka (režima);
- Deklaracija Hrvatskog sabora o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog

¹¹ Riječi su to slovenske državne tužiteljice Barbare Brezigar prevedene iz ljubljanskog Dela. Ovo je pozitivan primjer kako se državne vlasti Republike Slovenije odnose prema ovom pitanju.

¹² Anđelko Mijatović, *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, Zagreb, 2007.

komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990., od 30. lipnja 2006.;¹³

– Rezolucija Doma naroda Parlamenta Federacije BiH o osudi totalitarnih režima iz 2006.;¹⁴

– Zakon o grobljima Županije ZH iz siječnja 2008.;¹⁵

– Propovijed kardinala Bozanića iz 2007. i dr. hrvatskih biskupa na Bleiburškom polju;

– Pozivi Komisija Pravda i mir Hrvatske, BiH i Slovenije iz 2008. o osudi zločina na kraju i neposredno nakon Drugog svjetskog rata.

Na europskom tlu u vrijeme Drugog svjetskog rata sudarila su se dva zla, dvije protuljudske ideologije – fašizam i komunizam. Papa Ivan Pavao II. (Wojtyła) i sam neposredni svjedok tih zbivanja uvijek je govorio: »Ništa se ne postiže ako jedno zlo pobijedi drugo zlo samo pod drugim imenom – tako sloboda ne može doći. Sloboda može doći samo onda ako Ljubav zavlada i pobijedi zlo! A mi živimo u vremenu kad se svi svim sredstvima trebamo truditi da Ljubav pobijedi svako zlo. A Ljubav može pobijediti samo onda ako pobijedi Istina.«

Kardinal Josip Bozanić u svom govoru na Bleiburgu 13. svibnja 2007.¹⁶ rekao je: »Na ovome mjestu, kao biskup Crkve u hrvatskom narodu, ne smijem šutjeti. Štoviše, valja mi postavljati pitanja koja si postavlja svaki čestit čovjek prosvijetljen istinom: Kako to da 60 godina nakon stravičnoga zločina, bez obzira na to što još uvijek postoji dovoljan broj svjedoka i prikupljenih svjedočanstava, te bez obzira na to što je iz mnoštva činjenica vidljivo o čemu se radilo, nitko nije odgovarao? Kako to da su još uvijek nepoznata imena nalogodavaca i izvršitelja tih djela? Kako to da se još uvijek ne može, barem na načelnoj ako već ne i na konkretnoj razini, čuti jasna osuda svega što vapi zbog gaženja božanskih i ljudskih prava, a učinjeno je protiv hrvatskoga naroda? Zar mislimo da je moguće graditi zdravo hrvatsko i bilo koje društvo sa sviješću da se naraštaje naše djece i mladih hranilo i danas hrani neistinama? Kako to da nije napravljen popis žrtava i da nisu obilježena mjesta masovnih grobnica u kojima do danas neidentificirane leže kosti poznatih i nepoznatih ljudi?

Grozna je pomisao da su tolike godine zajedno s nama živjeli i žive ubojice;

¹³ NN, br. 76/06 od 10 srpnja 2006.

¹⁴ »Sl. n. FBiH«, br. 44/06. od 9. kolovoza 2006.

¹⁵ Donesen je 21. prosinca 2007., objavljen je u »Narodnim novinama Županije Zapadnohercegovačke«, br. 17/07, od 31. prosinca 2007., a stupio je na snagu 7. siječnja 2008.

¹⁶ Kardinal Vinko Puljić, po prvi put kao jedan hrvatski kardinal, predvodio je misno slavlje na Bleiburškom polju 14. svibnja 2005.

da su protkali sve pore svakodnevice te možda ni njihovi najbliži ne znaju istinu o njima i da su se prikazivali u najljepšem svjetlu boraca za slobodu. Molimo za njih, da im Bog dadne snagu obraćenja, priznanja i prihvaćanja slobode u istini. Ali kao vjernici, kao državljani suverene i nezavisne Hrvatske s pravom očekujemo da državne institucije učine ono što su zakonom dužne učiniti: da istraže ove zločine i obznane krivce za njih. Očekujemo da će se mjerodavne institucije države Hrvatske jasnije očitovati o komunističkome režimu i nedjelima koja je planirao i sustavno provodio te na temelju istine promicati one vrijednosti koje nisu sukladne s komunističkim krivotvorinama, kako u povijesnome tako i u svjetonazornome smislu. Očekujemo da će hrvatske vlasti i u vidu deklarirane proeuropske orijentacije poduzeti sve da se kod nas provede rezolucija Skupštine Europskog parlamenta broj 1.481, od 25. siječnja 2006. o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih režima.

Zbog ljudi koji nisu poštivali Boga ni čovjeka, Bleiburško se polje izlilo i pretočilo u »križne putove«, u udarce, logore, tamnice, mučilišta i smrt koja je svoj zadah i strah širila stotinama kilometara, ali jednako tako, poput otrova, godinama bila stavljana u hranu odgoja novih naraštaja. Zbog naše sadašnjosti i zdrave budućnosti, zbog naše odgovornosti prema mladim naraštajima potrebno je osnovati nadstranačku i nezavisnu državnu instituciju koja će znanstvenim metodama rasvijetliti istinu o žrtvama totalitarističkih režima dvadesetoga stoljeća: *fašizma*, *nacizma* i *komunizma*. Prošlost je dio našega života i jasno pokazuje svoju snagu u sadašnjosti, a ono što se olako naziva poviješću u nas često pišu isti, ili sljedbenici onih koji su nevinom krvlju i stvorili te događaje. Zar nije odviše upadljivo da se neka povijesna istraživanja uopće ne čuju ili prešućuju?»¹⁷

I dok se masovna grobišta u Republici Sloveniji sustavno istražuju, u Republici Hrvatskoj djelatnosti na tome su 2000. zaustavljene tako da možemo ustvrditi da je istraživanje masovnih grobišta u Hrvatskoj ostalo samo na razini pokušaja. Proteklih mjeseci, iza groznih otkrića u Hudoj jami kod Laškog u Sloveniji, ova tema javno se otvorila i u Republici Hrvatskoj. Tako je u blizini Zaprešića otvorena nova masovna grobnica gdje je u šest jama zatrpano oko 4.500 ljudi koje su bez suđenja pobili partizani. Žrtve su bili domobrani, tek oko 500 su pripadnici njemačke vojske. Isto tako, npr. u masovnoj grobnici na »Sepu« kod Gornjeg Hrašćana u župi Marinec, Varaždin, otkrivene su kosti ljudi odvedenih iz varaždinske

¹⁷ Iz propovijedi kardinala Josipa Bozanića na spomen slavlju na Bleiburškom polju, Glas Koncila, br. 20 (1717), od 20. svibnja 2007.

tamnice i logora pobijenih 1945. Tako župnik Stjepan Markušić iz Macinca u svom govoru¹⁸ prilikom otkrivanja kaže: »Nalazimo se pred tajnom koja je skrivana šutnjom i pod prijetnjom te je ostala bez pravog vrednovanja. No same kosti progovaraju, kosti ubijenih koji nisu imali ispraćaj, ni grob dostojan čovjeka...« Jadna je država u kojoj živi šapću a mrtvi govore.

Zato je neprihvatljiva izjava predsjednika RH Stjepana Mesića, dana ovih dana, kako javno objavljivanje masovnih stratišta poput Hude jame kod Laškog, Varaždina i drugih masovnih gubilišta, naziva »pravo divljanje onih koji baš sada ocjenjuju da je došlo vrijeme da se s velikom pompom otvara to pitanje...« Ako i skoro dvadeset godina nakon stvaranja suvremene države Hrvatske nije vrijeme za to, pitamo se: Kada je vrijeme?!

Branimir Lukšić, u svojoj knjizi *Nedovršena Hrvatska* kaže: »Bleiburg i Križni put je tema čije je samo spominjanje u komunističkoj Jugoslaviji pobuđivalo sumnju na neprijateljstvo protiv režima. Cijela državna i partijska mašinerija je pridonosila organiziranom nepoznavanju tih tema i organiziranom nekajanju za njih. Ta relativna šutnja o Bleiburgu i Križnom putu traje sve do današnjih dana, jer bivši komunisti, ili njihova djeca, danas u Hrvatskoj i BiH ulažu napore da se ne sazna cijela istina o toj temi.«¹⁹

Masovna ubojstva i likvidacije pod nazivom Bleiburg i Križni put, događali su se i u BiH. Anđelko Mijatović u svojoj knjizi kaže: »Mnoga masovna stratišta i grobišta iz vremena Križnog puta hrvatskoga naroda g. 1945. nalaze se i na području Bosne i Hercegovine: Bosanskog Broda, Bosanske Gradiške, Brčkog, Drvara (Tičevo), Han Pijeska, Ljubinja, Sarajeva, Vlasenice, Zenice, Cazina (Pećigrad), Male Kladuše (Marijanec), Prnjavora (šuma Dolina) i drugih mjesta. U Podgradcima u Potkozarju, mjestu 35 kilometara udaljenom zapadno od Bosanske Gradiške i ispod Mrakovice, poznatoga vrha planine Kozare, pripadnici su Jugoslavenske armije u svibnju i lipnju 1945. na najokrutniji način likvidirali više tisuća zarobljenih pripadnika HOS-a, katolika i muslimana, podrijetlom iz Bosne i Hercegovine, dovedenih iz zarobljeničkoga logora u Požegi.²⁰ U Hercegovini su masovno strijeljali »neprijatelje« oko Mostara, Čapljine, Stoca, Ljubinja, Trebinja i drugih većih mjesta, ubijali ih i bacali u Neretvu, vodili ih i ubijali u jamama oko Stoca

¹⁸ Glas Koncila, nedjelja, 29. ožujka 2009., str. 4.

¹⁹ Branimir Lukšić, *Nedovršena Hrvatska*, Mostar, 2008., str. 7.

²⁰ »... u svibnju i lipnju 1945. na najokrutniji način poubijano je oko 5-6.000 zarobljenih Hrvata, katolika i muslimana, podrijetlom iz Bosne i Hercegovine...«; Usp. Anđelko Mijatović, *Zločini u Podgradcima u Potkozarju 1945.*, Zbornik Kršni zavičaj, broj 41., Humac, 2008., str. 142.

(jama Varduša u koju je iz Mostara i drugih mjesta dovedeno, procjenjuje se, više od 7.000 ljudi), u jamama oko Ljubinja, Nevesinja, Bileća, Trebinja i drugdje.«²¹

Masovna stratišta postoje i u Crnoj Gori i Srbiji. »Mnoge uhićene Hrvate u Hercegovini vlakovima su vodili prema Crnoj Gori, na usputnim željezničkim postajama izvodili ih iz vagona, odvodili k unaprijed određenim jamama i likvidirali ih u njima. O ukupnom stradanju sudionika Križnog puta u Banatu i Bačkoj, u Srbiji i Crnoj Gori svjedoče mnogi logori, poznata stratišta i masovna grobišta. Osobito je g. 1945. bio velik broj radnih logora diljem čitave jadranske obale gdje su radili na istovaru pomoći u hrani i drugim oblicima koju su Jugoslaviji slale Sjedinjene Američke Države, na raznim sezonskim poslovima kao što je sječa šume za drva na Kopaoniku, Šar-planini, Zlatiboru i drugim, uglavnom, srbijansko-crnogorskim planinama, obrađivanje napuštenih njemačkih vinograda u Banatu, u rudnicima Boru i Trepči, na raznim građevinskim radovima i slično. Sve te radne logore prate i masovna grobišta. Iako su uspjeli preživjeti sve patnje Križnoga puta, mnogi su tek kad su došli u svoja matična središta, na osnovi mišljenja mjesnih odbora i organa OZN-e, bili najokrutnije likvidirani.«²²

Prije samo mjesec ili dva, a iza otkrića novih masovnih grobnica u Sloveniji i Hrvatskoj, mogli smo i mi u BiH ponešto pročitati o otkrićima novih masovnih grobnica kao npr.: *Masovna grobnica u Vrgoračkom groblju* u koju su partizani komunisti u veljači 1945. ubili 30 – 40 civila odvedenih iz tamnice u Ljubuškom (Večernji list BiH, utorak, 24. ožujka 2009., str. 6. – 7.); *Još jedna masovna grobnica u Ljubuškom* (Večernji list BiH, srijeda, 25.ožujka 2009., str. 6. – 7.) i dr. Bleiburg i Križni put je tema o kojoj će se još dugo raspravljati. Tako je primjerice, 21. travnja 2009. u Pakracu i Bjelovaru održana stručna tribina *Masovne grobnice iz Domovinskog rata u RH*, a slična tribina je prošli tjedan održana i u Posušju. I dok se u zadnje vrijeme, o žrtvama Bleiburga i Križnog puta, počima i javno govoriti i sve više pisati, oni, kojima nije stalo da se sazna istina o tome, nastoje umanjiti i relativizirati, pa čak i opravdati te zločine. Tako njihovi »glasnogovornici«²³ govore:

- o poginulima koji su bili na pravoj strani i krivoj strani;
- o pobjednicima i poraženima u ratu;

²¹ Anđelko Mijatović je u svojoj knjizi rekao: »U Jugoslaviji je još 1948. godine bilo oko 90 logora, te je vrlo teško utvrditi broj više desetina tisuća likvidiranih žrtava križnih putova«(*Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, Zagreb, 2007., str. 47.)

²² Isto, str. 47. – 48.

²³ Koji su na vlasti u samom vrhu i Hrvatske i BiH, koji su na čelu hrvatskih nacionalnih i drugih institucija, istaknuti javni i sveučilišni djelatnici, itd.

- da su jedina hrvatska vojska u Drugom svjetskom ratu bili partizani;
- da je u bivšoj Jugoslaviji poginulo najviše Srba, da je u Sloveniji poginulo najmanje Hrvata, da je poginulih Hrvata najviše bilo na strani partizana komunista;
- stotine tisuća žrtava Bleiburga i Križnog puta svode na desetke tisuća;
- žrtve Bleiburga i Križnog puta dijele na poginule i žrtve;
- da je ustaški režim kriv za Bleiburg i Križni put;
- da zločini Bleiburga i Križnog puta nisu bili planirani, a masovni zločini koji su se dogodili na čelu s maršalom Titom su sporadični, tako da Tito ostaje nesporan jer ima velike zasluge kao predsjednik države;
- pod krinkom antifašizma opravdavaju masovne zločine totalitarničkog komunističkog poretka (režima);
- optužuju one kojima je stalo da se sazna istina o Bleiburgu i Križnom putu da pišu neku novu i drukčiju povijest, itd.

Navedene tvrdnje i optužbe treba odlučno odbaciti. Tu novu i drukčiju povijest pisat će činjenice koje nažalost za njih još nisu istrunule (bezbrojne sačuvane kosti gdje se god zakopa), preživjeli svjedoci i svjedočanstva, a ne nova politička volja, ne novi politički trendovi, a najmanje potreba i želja za nekom revizijom nacifašizma. Činjenice na vidjelo i istina će nas osloboditi! Zločine Bleiburga i Križnog puta treba javno osuditi, ako se već njihovi izvršitelji ne mogu privesti pravdi.

2. Masovne grobnice (stratišta) na području Širokog Brijega

Na području Općine Široki Brijeg do sada je približno utvrđeno 2.186 žrtava Drugog svjetskog rata i poraća. Općina Široki Brijeg danas ima 9 župa i to: Buhovo, Crnač, Gradac Mostarski, Izbično, Jare, Kočerina, Ljuti Dolac, Rasno i Široki Brijeg. Evo poginulih, nestalih i ubijenih, prema podacima koje su napravile navedene župe:

1. Župa Buhovo ²⁴	66
2. Župa Crnač	127
3. Župa Mostarski Gradac ²⁵	256
4. Župa Izbično ²⁶	96

²⁴ Selo Buhovo je tada pripadalo Župi Rasno, v., Ivan Dugandžić / fra Josip Sopta, *RASNO – DUŽICE – Župa Rasno, Rasno-Dužice*, 1999., str. 150.

²⁵ Od toga je 36 civila među kojima i šest fratara, a možda i još trojica fratara iz Župe Izbično, v., Karlo Rotim, *Župa Mostarski Gradac, Široki Brijeg*, 1995., str. 158.

5. Župa Jare ²⁷	107
6. Župa Kočerin ²⁸	413
7. Župa Ljuti Dolac	160
8. Župa Rasno ²⁹	177
<u>9. Župa Široki Brijeg³⁰</u>	<u>784</u>
U K U P N O	2.186 ³¹

Ako ovome broju dodamo i 69 žrtava sela Polog koje je tada pripadalo župi Mostarski Gradac, a koje sada teritorijalno pripada gradu Mostaru onda je ukupan broj 2.255 žrtava.

Tako fra Ante Marić u svom proslavu kaže: »Četrdeset dana iza apokaliptičnog 7. veljače 1945. narod se sliva pred devastiranu crkvu i pred svoj samostan bez ulaznih vrata. Spaljeni prozori samostana Uznesenja Gospina gledaju širokobriješki jadni puk svojim izgorenim očima. Kroničar kazuje da je netko obišao crkvu i samostan i nije našao ni jednog fratra, a kad se vratio iz samostanskog vrta u kojem je bilo ratno sklonište, okupljenom je puku objavio: *Nema više naši pratara. Eno ji svijuu u bunkeru pobijeni i spaljeni.* Nastao je jecaj do neba. Tekle su suze neutjeha. Za pratrima, za muževima, za sinovima, za braćom, za rođacima, za prijateljima, za Državom Hrvatskom, za hrvatskom vojskom, za svime onim što se čekalo tisuću godina i dočekalo, da bi sad, u nekoliko mjeseci bili spaljeno, pobijeno, bačeno u jamu, uništeno.³²

Prilikom tzv. završnih operacija u veljači 1945. partizani su strijeljali brojne civile i to:

- U selu Grabova Draga i u jednoj staji na Malim Bilima, župa Mostarski

²⁶ Od tog broja je 28 civila među njima i trojica fratara i dvije Dragice Pavković, v., fra Franjo Mabić, *IZBIČNO (povijest, monografija i kronika župe)*, Izbično, 2008., str. 135. – 141.

²⁷ Podatci iz dr. fra Andrija Nikić, *Širokobriješka bazilika-majka mučenika: 1905. – 1945. – 2005.*, Mostar, 2005.

²⁸ fra Ante Penava / fra Ivan Boras, *DA SE NE ZABORAVI – Žrtve II. svjetskog rata i poraća župe Kočerin*, Kočerin, 1999., str. 70.

²⁹ U Rasnu je poginulih i nestalih ukupno devedeset i jedna (91) osoba: za rata poginulo ih je 22, a godine 1945. i kasnije 69, dok je u Dužicama ukupno osamdeset i šest (86): za rata poginulo je 26, a godine 1945. i kasnije 73 osobe, v., Ivan Dugandžić / fra Josip Sopta, *RASNO – DUŽICE – Župa Rasno, Rasno-Dužice*, 1999., str. 141–160.

³⁰ Fra Jozo Pejić, *IMENIK BOLI I PONOSA – Žrtve drugog svjetskog rata župe Široki Brijeg i Domovinskog rata Općine Široki Brijeg*, AS-tisak, Široki Brijeg, 1999.

³¹ Podatci su uzeti iz žrtvoslova navedenih župa kao i iz dr. fra Andrija Nikić, *Širokobriješka bazilika – majka mučenika: 1905. – 1945. – 2005.*, Mostar, 2005.

³² Fra Jozo Pejić, *IMENIK BOLI I PONOSA – Žrtve drugog svjetskog rata župe Široki Brijeg i Domovinskog rata Općine Široki Brijeg*, str. 7.

Gradac, partizani su poubijali petnaest nedužnih civila, četrnaest staraca i jednu ženu.³³

– Na Uzarićima jedanaest civila, u Knešpolju troje kod kuća i četrdesetak u Barbarića ogradi, u Širokom Brijegu deset, na Trnu sedam.³⁴

– Iz župe Izbično, iza rata 1945. samo na osnovi sumnje da su imali vezu sa »škriparima« partizani su odveli četvero civila prema Imotskome gdje su ih poubijali (najvjerojatnije kraj kapelice u starom groblju u Imotskome, gdje su i zakopani).³⁵ Itd.

Međutim, masovne likvidacije bez suđenja na području Širokog Brijega, događale su se, kako prije Bleiburga i Križnog puta,³⁶ tako i poslije Bleiburga i Križnog puta, i to sve do 1953. Spomenimo neke:

– Strašan zločin dogodio se 23. svibnja 1946. nedaleko od samostana Široki Brijeg i zaselka Kuljića Brig gdje je ubijeno petoro »Kuljića« djece, četiri djevojke i jedan mladić u dobi od 16, 18, 19 i 21 godinu, na kućnom pragu i naočigled njihovih roditelja, optužujući ih da su se viđali sa »škriparima«. Oni su ubijeni godinu i tri mjeseca iza prestanka rata u Širokom Brijegu i više od godine iza prestanka Drugog svjetskog rata (9. svibnja 1945.).³⁷

– Ubojstvo dvoje mladića na Petrovdan 29. lipnja 1946. u Crnim Lokvama, župa Kočerina, u dobi od 18 godina, u mjestu Privratine uz cestu i prigodom praćenja djevojaka.³⁸

– Ubojstvo dvoje civila 1947. u Gornjem Gracu nedaleko od crkve kao i ubojstvo 9 »križara« ili »škripara« na Mosoru blizu Gostuše 18. rujna 1946.³⁹

– U Crnču je mučeno ili poubijano dvadeset-četiri (24) civila.

– U župi Rasno OZNA i UDBA ubijala je civile sve do 1947. i 1948. kada je UDBA ubila poznatog »škripara« Dužičanina Vinka Škrobu Martinova, čije je tijelo izložila na lištičkom mostu.⁴⁰ OZNA i UDBA mučila je i ubijala i u Oklajima, Dobrkovićima i ostalim širokobriješkim selima i poslije 1948.

Likvidacije su provođene čak sve do 1953. Tako je npr. Karlo (Petar) Ljubić zvani Kajina ubijen (bez suđenja) 18. ožujka 1951. (šest godina poslije rata) kod

³³ Karlo Rotim, *Župa Mostarski Gradac*, Široki Brijeg, 1995., str. 158.

³⁴ Gojko Zovko, *DRUGA STRANA MEDALJE*, Zagreb, veljača 2008., str. 93. i dalje.

³⁵ Ivan Dugandžić / fra Josip Sopta, *RASNO – DUŽICE – Župa Rasno, Rasno-Dužice*, 1999., str. 148. i 149.

³⁶ V., bilj. 5. i 6.

³⁷ Isto, str. 46.; Frano Ljubić, *NEKA KAMEN KAO ZALOG STOJI DA SE OVO NIKAD NE PONOVI*: Pjesma o ubojstvu Karla Ljubića – Kajine, Matica hrvatska, Široki Brijeg, 2009., str. 6.

³⁸ Fra Ante Penava / fra Ivan Boras, *DA SE NE ZABORAVI – Žrtve II. svjetskog rata i poraća župe Kočerina*, str. 16.

³⁹ Karlo Rotim, *Župa Mostarski Gradac*, Široki Brijeg, 1995., str. 159. i 160.

⁴⁰ Ivan Dugandžić / fra Josip Sopta, *RASNO – DUŽICE – Župa Rasno, Rasno-Dužice*, 1999., str. 148.

Uzarićkog groblja »Šarampovo«, gdje ga je UDBA i ostavila.⁴¹ Na mjestu surovog ubojstva njegov brat Frano podigao je stećak na kojem piše: »KARLO LJUBIĆ 1922-1951, ASE! OVDJE TI PROLIŠE KRV! KRVNICI ZA ZEMLJU HRVATSKU, VJERU SVETU! U KOLU VJEČNOSTI KAMENE NJIŠEŠ MILU SLOBODU HRVATSKOM RODU! Mislim da je ovo posljednja žrtva u župi Široki Brijeg koja nije imala suđenje, nego jednostavno likvidaciju, a evo što su Kajini stavljali na teret: žalio za propašću hrvatske države, žalio brata Ivana (nije imao ni 20 godina) kao i svih drugih što su završili na Križnom putu, žalio sirotinju, udovice i djecu stradalih hrvatskih vojnika i domoljuba, nije mu se sviđalo uvođenje Radnih zadruga i progona Hrvata (ubojstva Sliškovića djevojaka – »Kuljuša« i drugi zločini).⁴² Moramo spomenuti i posljednju žrtvu u Općini Široki Brijeg u župi Izbično, koja je zbog svoje pripadnosti hrvatskoj vojsci jednostavno bila likvidirana 1953., osam godina poslije rata. To je Bože Soldo Ivanov (r. 25. travnja 1925.) koji je nakon dolaska iz zeničke tamnice strijeljan u šumi iznad svoje kuće u Donjoj Britvici.⁴³

Ne samo da su »križari« (»škripari«) svirepo ubijani⁴⁴ i izlagani na raznim mjestima u Općini (zidovi groblja, mostovi, seoski trgovi, itd., gdje su pokazivani za primjer što će se dogoditi onima koji surađuju s »ustaškim odmetnicima«), nego u poratne žrtve spadaju i članovi njihovih obitelji, sumještani i prijatelji (brojni civili, žene, djeca, starci, bolesnici, itd.) koji su »radi viđanja s križarima« mučeni i ubijani. Evo nekih:

– Nadaleko poznate po svom mučeništvu dvije Dragice Pavković iz Izbična koje su, radi toga što nisu htjele odati muža i brata u križarima, svirepo mučene (jedna više dana a druga 42 dana koncem 1947.), nakon čega su strijeljane.⁴⁵

– Zatim godine 1947. Milorad Drašković iz UDBE ubio je Anđelka Čavara (1915.) i Anicu Čavar (1927.) iz Gostuše u Gornjem Gracu nedaleko od Crkve.⁴⁶

⁴¹ Kajina je rođen 27. siječnja 1922., služio je vojsku 39 mjeseci u domobranima, a nakon zarobljavanja u JNA 30 mjeseci. Dvije godine proveo je u tamnici (Stocu i Zenici) od 4. siječnja 1948. do 6. siječnja 1950. Vjenčao se 12. studenoga 1950. sa Stanom Ljubić u crkvi na Širokom Brijegu. Nekoliko mjeseci nakon njegova ubojstva rodila mu se kćerka Ivica, 10. kolovoza 1951.

⁴² Na 58. obljetnicu ubojstva, 18. ožujka 2009., iz tiska je izišla i knjižica o ubojstvu Karla Ljubića – Kajine: Frano Ljubić, *NEKA KAMEN KAO ZALOG STOJI DA SE OVO NIKAD NE PONOVI*: Pjesma o ubojstvu Karla Ljubića – Kajine, Matica hrvatska Široki Brijeg, Široki Brijeg, 2009.

⁴³ Fra Franjo Mabić, *IZBIČNO...nav. dj.*, str. 137.

⁴⁴ Na Mosoru blizu Gostuše 18. rujna 1946. pripadnici UDBE su škripare (njih 9) na spavanju poubijali, a potom spalili, v. Karlo Rotim, *Župa Mostarski Gradac*, Široki Brijeg, 1995., str. 159.

⁴⁵ Možemo samo zamisliti koliko su i jedna i druga imale mučeništva i pokore, a toliko nevine. Više o tome u fra Franjo Mabić, *IZBIČNO...nav. dj.*, str. 148. i dalje.

⁴⁶ Poslije ubojstva nedužnih civila sazvaio je sve pučanstvo na Donje Polje kod Kopilaša zvanog Šaškura i javno priznao da je on ubio dvoje spomenutih i da će tako ubiti svakoga tko se bude sastajao sa škriparima, v. Karlo Rotim, *Župa Mostarski Gradac*, Široki Brijeg, 1995., str. 160.

– Godine 1947. u župi Rasno, na osnovi sumnje da su imali vezu s križarima, OZNA je Rafu Mikulića (Ivanova) zatvorila u kuću Ivana Pinjuha-Kapetanića i tu ga po noći ubila, zatim Franu Sopta (Mijina), ujaka Benke Penavića, na smrt pretukla te je od tih udaraca i umro, zatim i Drinu Sopta i Lucu Sopta-Brkušić iz Smokinja su zatvorili i isprebijali od čega su malo kasnije i umrle.

U poratnim godinama UDBA je velik broj civila, samo na osnovi sumnje da se viđaju s križarima, zatvorila i osudila na višegodišnju strogu tamnicu s prinudnim radom, koju su izdržavali po raznim kazamatima u bivšoj državi. Tako je npr., 25. studenoga 1947. (na sv. Katu) UDBA uhitila skupinu od 20-tak civila iz sela Crne Lokve, župa Kočerin, i dvoje po dvoje vezane provela u istražnu tamnicu u Crnim Lokvama i Kočerinu gdje su (10-tak dana) pod prisilom ispitivani (bez hrane i vode grubo premlaćivani). Uhićenike su su, preko tamnice u Širokom Brijegu, 3. prosinca 1947. prebacili u tamnicu u Mostaru, gdje su ih 26. prosinca 1947. (dvjema presudama po pet osuđenih) osudili na strogu tamnicu od dvije godine s prinudnim radom. Od njih desetoro osuđenih, valja spomenuti jednu hrabru ženu, Šimu Brekalo r. Crnjac, ž. Ludvigovu, rođ. 1900., majku koja je rodila devetoro djece, koja i pored prijetnji, mučenja, uhićenja, istrage i suđenja nije priznala navodni zločin što je vidljivo iz Presude⁴⁷, čime je hrabro posvjedočila svoju vjeru, rodoljublje i domoljublje. Istoga dana drugom Presudom,⁴⁸ na istu kaznu tamnice osuđeno je i pet žena također iz Crnih Lokava, od kojih treba izdvojiti udovicu Katu Galić ženu pok. Joze, rođ. Sesar 1886. u selu Rujnu i njezine tri kćeri: Anicu (1922.), Matiju (1925.) i Andru (1927.). Peta suosuđena bila je Janja Galić žena Petrova, rođ. Bazina 1907. u selu Rujnu (bez djece). Svih desetoro osuđenih, od kojih su većina žene, nakon 3 do 4 mjeseca tamnice u Mostaru, ostatak kazne izdržavali su u Zenici.⁴⁹

Nova partizansko-komunistička vlast je u poratnim godinama pozorno birala vrijeme ubojstva, zatvaranja i osuđivanja, što se u pravilu događalo u vrijeme velikih katoličkih blagdana: Svih Svetih, Petrovdan, sv. Kata, u vrijeme Korizme i Uskrsa, te za vrijeme Adventa, posebice Božićnih blagdana (rođenje Isusovo, sv. Stjepan prvomučenik, sv. Ivan i blagdan Svete obitelji) tj. kada su obitelji na okupu i kada se veseli. Time je protunarodni i bezbožnički režim udarao u ono što najviše boli naš

⁴⁷ Vidi, Presuda Okružnog suda u Mostaru, Broj K: 492/47 od 26. prosinca 1947. Sa Šimom Brekalo osuđeni su njezini sumještani: Ivan Brekalo Nikolin (1913.), Stipe Brekalo sin Jakovljević (1914.), Stojan Grbeša Antin (1908.) i Jure Grbeša sin Ivanov (1900.).

⁴⁸ Vidi, Presuda Okružnog suda u Mostaru Broj K: 496/47 od 26. prosinca 1947.

⁴⁹ Pored navedenih desetoro osuđenih, u to vrijeme bilo je osuđeno još dosta ljudi iz širokobriješkog kraja, što bi valjalo posebno istražiti jer su svi oni politički uhićenici. U presudama stoji: »mržnja prema današnjem poretku«. Politički osuđenici tih vremena su rodoljubi i domoljubi, primjer novim naraštajima.

narod, a to je katolička vjera, te odgoj i obrazovanje u duhu evanđelja. Dodajmo ovdje još i brojna preseljavanja pučanstva, uvođenje radnih zadruga i svega onog čime je taj režim htio slomiti duh našeg naroda.

Također moramo spomenuti da je zbog pripadništva ustaškim i domobranskim postrojbama njihova rodbina proživljavala teške trenutke kroz cijelo vrijeme komunističkog režima, te su »kao antidržavni elementi« bili na popisima »sumnjivih« i »nepodobnih«. U poratne žrtve spadaju i politički uhićenici kao i svi oni koji su na bilo koji način imali neugodnosti, šikaniranja, zlostavljanja, bilo da se nisu mogli zaposliti, upisati u školu ili na studij, a ako bi uspjeli u tome onda su trpjeli u školi, na studiju, služenju vojske, na radu bilo u zemlji ili inozemstvu.

O žrtvama Drugog svjetskog rata i poraća počelo se istraživati i pisati tek nakon završetka Domovinskog rata (1991. – 1995.). Tako primjerice Gojko Zovko u svojoj knjizi *Druga strana medalje* daje zanimljivu analizu iz koje se vidi kako je župa Široki Brijeg imala 788 žrtava Drugog svjetskog rata i poraća. Među njima su bile i 24 osobe ženskog spola. Uočljivo je i indikativno da su tijekom rata pale 184 žrtve ili njih 24,77%, a nakon njega 574 žrtve ili njih 75,73%. Većinu žrtava čine vojnici. Njih je tijekom rata život izgubilo 139, a nakon rata 444. Civila je tijekom rata stradalo 45, a nakon rata 130. Svega su, dakle, stradala 583 vojnika i 175 civila. Ako se tome broju doda i 30 žrtava franjevačkog samostana onda se može govoriti o 205 poginulih civila. Ukupno su, dakle, poginula 583 vojnika i 205 civila.⁵⁰ Autor također u istom djelu piše o zločinima nad civilima Uzarića (11 žrtava), Širokoga Brijega (10 žrtava), Knešpolja (3 žrtve), Trna (7 žrtava) i Grabove Drage (13 žrtava). Autor za masovnu grobnicu »Dubrava« u Knešpolju donosi: »Osim toga tada je ubijeno te zatrpano u Barbarića ogradi četrdesetak ljudi među kojima je bilo i desetak civila, navodno iz Čitluka, kojih imena nisu poznata i za koje se tada nitko nije interesirao, a ostalo su bili zarobljeni njemački vojnici.«⁵¹

Za razliku od popisa žrtava Drugog svjetskog rata i poraća s područja Općine Široki Brijeg, masovne grobnice kao i pojedinačni grobovi na području Općine Široki Brijeg još uvijek su neutvrđene i neistražene. Tek neke od njih su utvrđene, ali još nisu istražene. Tako, prema Izjavi Marinka Nogala iz Uzarića od 3. studenoga 2006., na Uzarićima imaju još tri neistražene masovne grobnice:

– Matijevića njiva blizu kuća, u blizini puta za »Brižine« s 25 leševa.

⁵⁰ Gojko Zovko, *DRUGA STRANA MEDALJE*, Zagreb, veljača 2008., str. 160.

⁵¹ Isto, str. 112.

– Nogalova njiva s 12 leševa, uglavnom civila, među kojima i jedno dijete od 12 god.

– Rudnik u Novakovoj »Zanogi« s 12 njemačkih vojnika – 6 Nijemaca i 6 Hrvata koji su do tjelesne likvidacije bili zatočeni u Danijellovoj kući.⁵² Za neka grobišta autor zna još od djetinjstva, a nalaze se uz puteljak Uzarići – Široki Brijeg, preko »Milatovca«. Sličnih još neistraženih masovnih grobnica i pojedinačnih grobova ima u skoro svakom selu širokobriješke općine.

3. Masovna grobnica »Dubrava« u Knešpolju

Katolički mjesečnik »Naša ognjišta«, Tomislavgrad, u broju od ožujka 2009., po prvi put je javno objavio vijest o postojanju masovne grobnice »Dubrava« u Knešpolju. Ova masovna grobnica nalazi se na lokalnoj cesti Knešpolje – Dubrava – Uzarići u zaselku Barbarići, na prvoj velikoj krivini od skretanja s glavne ceste Široki Brijeg – Mostar, dvjesto metara južno prema rijeci Lištici, na k. č. 917 K. O. Knešpolje »Ograda« koja je u posjedu Bubalo (Joze) Iva r. Musa iz Čalića, Čitluk, Bubalo (Stipanov) Mišo iz Turčinovića 114. i Bubalo (Stipanov) Toma iz Turčinovića 115., u površini 46.319 m². Na ovom stratištu, u veljači 1945. (od 9. do 12.), partizani su ubili i zakopali četrdesetak civila, koje su nekoliko dana držali u privremenoj tamnici u kući Stanka Barbarića (štali i izbi). Na ovom lokalitetu imaju tri grobišta, dva veća, jedan pored drugoga, u »Stipetinoj ogradi« i jedno manje, udaljeno od njih pedesetak metara u Barbarića »Kruški«. Prema raspoloživim informacijama broj žrtava u ova tri grobišta kreće se od 40, 70, pa sve do 120 žrtava.

Moj prvi kontakt s ovom masovnom grobnicom bio je koncem 70-tih godina prošlog stoljeća, kada me, još kao dječaka, moj tetak i kum Gojko (Rudo) Čavar (1932. – 1995.), poveo prema rijeci Lištici na vodonatopni kanal gdje je trebalo upaliti električnu crpku za vodu. Tada me je zaustavio pokraj ove masovne grobnice i rekao: »Ovdje su partizani na koncu rata poubijali velik broj civila koje su zakopali u ove dvije grobnice, jednu pokraj druge. Vremenom su im kosti isplile pa su naknadno zatrpavane.« Taj mi se događaj duboko urezao u pamćenje, a i način na koji mi je to rekao. U glasu sam mu osjetio bol, ali i potrebu da mi to kaže, jer on osobno nije imao djece. Znao je da će jednom doći vrijeme kada će se moći o tome slobodno govoriti. Inače, ako bi netko u bivšoj državi bio viđen da obilazi ovo mjesto, zna se što ga je čekalo. Događalo se, u prošlom režimu, da grobnicu kradom obilazi udovica

⁵² Isto, str. 130.

pok. Kajetana Tavzesa, zvana Vilančuša, s djecom (Borom i Zlatanom), da ostave svijeće na grob svoga muža i oca, te se pomole. Tetak i kum Gojko je sa svojih 13 godina svjedočio tom događaju, to svoje svjedočenje je koncem 70-tih godina prenio na mene. Tada kao dječak nisam ni slutio da ću jednog dana, 30 godina poslije, raditi na rasvjetljavanju ovog događaja. Kume Gojko tvoje svjedočanstvo nije bilo uzaludno. Hvala ti!

O masovnoj grobnici »Dubrava« u Knešpolju počelo se pričati 90-tih godina prošlog stoljeća, u vrijeme prvih demokratskih višestranačkih izbora i nakon toga. No poduzimanje bilo kakvih djelatnosti na obilježavanju (istraživanju) te grobnice, iako je postojala volja za to, odgodio je Domovinski rat (1991. – 1995.). Mladen Ćavar Mađo iz susjedstva, koji je radio u Njemačkoj, 14. kolovoza 1988. (uočnica Gospojine), kao svoj zavjet napravio je omanju mramornu ploču i stavio je na grobnicu gdje i danas stoji. Žene iz susjedstva, među kojima i moja teta Jurka Ćavar, svake godine o Dušnom danu pohode tu grobnicu, pale svijeće i pomole se. Luca Ćavar žena pok. Jure zvana Ćoruša (1908. – 1998.) je kazivala da su civile proveli niz stranu iz pravca Graca i G. Drage do mjesta gdje su ih zatvorili. Nekoliko dana iza njihova smaknuća naišao je (na lijepu konju) Bože Barbarić iz Čitluka, vijećnik ZAVNOBIH-a (AVNOJ-a,) i pitao Ćorušu za zatočene civile. Ona mu je rekla da su ih već pobili, na što je on odgovorio da je šteta jer da je došao ranije mogao ih je spasiti.⁵³

Zlatan (Kajetan) Tavzes, umirovljenik iz Zaprešića, 1994. je uputio dopis Općini Široki Brijeg, kojeg sam primio kao tajnik Općine, u kojem traži da se sve kosti prenesu i sahrane u zajedničku kosturnicu, jer je među njima i njegov otac. To je tada bilo neizvedivo jer se već zbio poznati događaj »Zaustavljanje tenkova na Pologu 7. svibnja 1991.«, napad na selo Ravno, dolazak velikog broja srpsko-crnogorskih rezervista u Mostar i dolinu Neretve, zbog čega su intenzivno počele obrambene pripreme od agresije tzv. JNA i srpsko-crnogorskog neprijatelja. Zlatan Tavzes u svom dopisu navodi: »Naš otac pok. KAJETAN po zanimanju financ prilikom povlačenja 7. II. 1945. zarobljen je od strane partizana negdje u Lisama ili Knešpolju te zajedno s ostalih oko 40 zarobljenih osoba muškaraca 9. II. strijeljan u Knešpolju kod Barbarića kuća, navodno u zoru i tu u ogradi pokopani na zajedničkom mjestu gdje im se posmrtni ostaci nalaze i danas. Bilo je govora za vrijeme komunističkog režima-vremena da tu ima i vojnika te nije bilo ni govora o

⁵³ Kao razlog dolaska Bože Barbarića iz Čitluka (Cerno) u Knešpolje može biti činjenica da su izbjeglice Barbarići i Pehari iz Čitluka bili smješteni u Barbarića i Solda u Knešpolju, zajedno sa svojom stokom, pa ih je htio zaštititi.

nekoj ekshumaciji...«.⁵⁴

U siječnju 2008. u Mostaru sam obavio razgovor s fra Miljenkom Stojićem, vicepostulatorom Postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«, nakon čega su počele djelatnosti na rasvjetljenju ove masovne grobnice. Od tada je obavljeno dosta razgovora s još živućim svjedocima tih događanja među kojima, kao hrabre svjedoke istine, izdvajamo: Danicu (Stojanovu) Barbarić, rođenu 2. siječnja 1922. u Knešpolju, trenutno živi u Mostaru; Stanu (Jakovljevu) Soldo, rođenu 1925. u Knešpolju, živi u Knešpolju; Milu (Antinu) Banoža djev. Barbarić, rođenu 4. lipnja 1928. u Knešpolju, živi u Knešpolju i Iliju (Vladina) Ćorić, rođen 7. srpnja 1930. u Knešpolju. Evo dijela njihovih svjedočanstava:

Stana (Jakovljeva) Soldo, rođena 1925. u Knešpolju, živi u Knešpolju, koja je nazočila strijeljanju i ukapanju, svjedoči o partizanskom zauzimanju njihovih kuća, o ubojstvima civila prilikom tog zauzimanja, među kojima i o ubojstvu svoga brata na kućnom pragu, nošenju partizanskih ranjenika i poginulih. U svom svjedočenju između ostaloga kaže:

»Nakon što sam se vratila iz Turčinovića gdje sam zajedno s drugim civilima nosila ranjene partizane, preko vode i šume, uzeli me partizani i povelili prema Barbarića kućama. Onda ja gori došla. Našla Stipu Galina Ćorića kod njegove kuće. Nas jamiše, tamo iza kuće, i u ogradu, di će ih bit. Tamo mi došli i malo samo pomogli stine iskopat iz jama. Ja i Stipe od naši ovde, ono je sve tuđe bilo, ukupno nas 15-tak na kopanju. I nas tu naprijed... Oni iđu i skupili se. A sve po jedna ruka svezana. I mi tamo, i tamo nji doćeraše. Po dvojica u žicu vezana. U dvi grupe po dvaestak... I tamo kad su ih doćerali..., tamo nema..., i gledaju kako će. Oni su ih gađali iz automata... Oni padaju doli u rupu i... trojica ih zašla još jednoga po jednoga. Ubijeni su bili u vešu, bili su vojnici, žandari, vilanci... Samo jedan fratar je bio u fratarskom, imao je šubaru na glavi. On je ubijen u prvoj grupi. Ubijeni su šutjeli, iza pucnjave začuje se samo "A" i gotovo. Nakon toga... Svi mi tu... Bacali stine, zemlje nije ni bilo vele. Jadni ti smo mi bili, Bože moj. Kad je to sve završilo, bilo je već mrak. Usput sam svratila malo u Stipe, a kad sam ja došla kući, sunce je već bilo zašlo.«

⁵⁴ Dopis Zlatana Tavzesa iz Zaprešića od 22. srpnja 1994., primljen u Općini Široki Brijeg dana 22. srpnja 1994. pod br. 02-07-249. Kasniji (opetovani) dopis Zlatana Tavzesa od 9. listopada 1994. osobno je primio i sačuvao autor, a dopis mu je pomogao da u općinskom arhivu pronađe raniji dopis koji danas služi kao svjedočanstvo tog događaja.

Danica (Stojanova) Barbarić, rođena 2. siječnja 1922. u Knešpolju, trenutno živi u Mostaru, nazočila je zatvaranju, držanju, odvođenju i strijeljanju. U svom svjedočenju kaže:

»Partizani su u moju obiteljsku štalu u zaseoku Barbarići u Knešpolju 8. travnja 1945. popodne doveli skupinu civila i fratara. Civila je bilo 20-tak, a fratara 10-tak. Straža ih je čuvala. Nismo im se mogli približavati. Tražili su barem malo vode da se napiju. Uspjeli smo umoliti stražara da to dopusti. Dali smo im (ja i moja rođena rodica Dragica Mirkova (1921.) tek pomuzenog mlijeka po jednu šolju. Tada mi je jedan od fratara rekao "Zbogom"... Fratere uhićenike su sutradan odveli u nepoznatom pravcu. Civili su pobijeni u našoj ogradi koja se zove Dubrava. Petorica naših ljudi morali su kopati jame za njihovo smaknuće. Sve ih je pobila jedna partizanka... Od zatvorenih u našoj štali ostala je jedna krunica. Nju sam 13. svibnja 2008. predala fra Miljenku Stojiću da se sačuva za buduća pokoljenja kao znak vremena u kakvom smo živjeli.«⁵⁵ Svjedokinja koja je bila nazočna strijeljanju posvjedočila je da je među pobijenim civilima bio i jedan fratar u habitu, imao je pasić.

Mila (Antina) Banoža, djev. Barbarić, rođena 4. lipnja 1928. u Knešpolju, živi u Knešpolju, obilazila zatočenike i nazočila njihovu odvođenju na strijeljanje. U svom svjedočenju kaže:

»Nakon što sam se vratila iz Kočerina, išli smo preko Uzarića i Turčinovića i obratno, gdje sam zajedno s drugim civilima nosila ranjene partizane, preko šume dalje od ceste. To je bilo trećeg dana kad sam stigla kući oko 9 sati, umorna i gladna. Ništa se nije događalo, borbe su prestale, partizani svuda pa i u našim kućama, dolaze i odlaze. Kad sam ušla u kuću upita me jedan partizan: "Tko sam i gdje sam bila", ja mu odgovori: "Nosila sam ranjenike", a on reče da mi se da nešto za pojest. Sutradan dođe meni u kuću rođak Žare koji je bio nekoliko godina mlađi od mene i upita imam li kruva za zarobljenike. Ja mu rekoah da ima nešto pure što je ostalo. Uzela sam tu puru i ponijeli smo je prema štali gdje su bili zarobljenici. Ušla sam u štalu i prvom zarobljeniku s desne strane dala sam puru, koji ju je odmah jeo svezanih i skupljenih ruku naprijed. Bio je u bijelom vešu, kao i većina zarobljenika. S lijeve strane u đubru, rukama vezanim nazad, ležao je prevrnut jedan fratar u abetu, koji se nije mogao micati. Žare mi je rekao da mu je govorio da ga digne, ali on nije mogao jer je bio težak i prljav od đubra, a Žare još mali. Fratar je bio dosta

⁵⁵ Časopis STOPAMA POBIJENIH, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subraće«, god. I., broj 1 (1), Humac, srpanj, 2008., str. 44.

ispaćen, nije se mogao micati, bio je velike i okrugle glave. Žare je cijelo vrijeme ulazio njima, vrata štale su bila otvorena, a stražar koji ih je čuvao je to dopuštao Žari, pa je dopustio i meni zajedno s njim. Tako sam jedanput unijela puru, a drugi put kruva zarobljenicima. Dok smo to radili, stražar bi zašao za kuću, reklo bi se da je bio za nas. Ubrzo su partizani izveli 5-6 zarobljenika, vezana dva po dva. Žare mi je tada rekao da će i on ići s njima u šumu. Ja sam mu tada rekla da ne ide, jer da će obolit, ako to bude gledao, jer je još dijete i nije to još gledao. On mi je odgovorio da su mu partizani zapovidili i da mora ići. I odveli su ih u "Krušku", na strijeljanje. Strijeljanje nisam vidila, ali sam vidjela kad se Žare vratio, sav je se tresao od šoka i straha što je vidio. Sve se to događalo po danu. U predvečerje sam gledala kako partizani izvode iz štale i preostale zarobljenike, u koloni dva po dva vezane. Zarobljenici su također bili u bijelu vešu. Ja sam gledala dok je njih 20-tak izvedeno iz štale i onda pobjegla odatle svojoj majci i rekla joj: "Moja mama otraše i". Ona meni viče: "Šuti Mile!" Kad je počelo pucati, ušla sam u kuću i rekla ostalima: "Eno i biju". Tako su sve zarobljenike odveli u Stipetinu ogradu i tamo i pobili.«

Ilija (Vladin) Ćorić, rođen 7. srpnja 1930. u Knešpolju, nazočio njihovu odvođenju na strijeljanje. U svom svjedočenju kaže:

»Tada sam imao 15 godina i sjećam se da su partizani nakon zauzimanja naših kuća, dovodili zatvorenike u Barbarića štalu i još jednu prostoriju (izbu). To je udaljeno od moje kuće nekih 100 – 150 metara i dio je istog susjedstva. Zarobljenike su provodili pokraj naše kuće iz pravca Mostara, u 2 – 3 dana po 2 – 3 puta u manjim grupicama. To su bili filanci, žandari, vojnici i drugi koji su bježali – povlačili se ispred partizana. Moj stric Stjepan Ćorić zv. Škrbac (1897. – 1989), zajedno s drugima iz susjedstva kopao je te dvije jame i sjećam se da je u tijeku kopanja dolazio kući nešto pojesti i vraćao se ponovo na kopanje. Mislim da je dva dana kopana ta grobnica u dvije jame jedna pokraj druge. Nekoliko dana iza osvajanja naših kuća (2 – 3 dana), u predveče su partizani postrojili svoje jedinice kod Barbarića kuća i komandant je zatražio da se jave dobrovoljci za strijeljanje. Javilo se njih 10 –12 među kojima je bilo i žena partizanki. Iza toga su sve zarobljenike povelili na strijeljanje u koloni jedan po jedan, pravo kroz šumu do iskopanih jama. Zatvorenika je 90% bilo u vešu, što u dugom što u kratkom, što boso, što u čizmama. Cijelu kolonu su sa strana osiguravali partizani stražari, a na začelju kolone bili su dobrovoljci za strijeljanje. Kolona zarobljenika je bila duga tako da oni koji su prvi povedeni već su stigli nad jamu a posljednji su bili skoro do štale, sve u dužini

dvjestotinjak metara. Nama civilima nisu dali ići preko ograde (zida) tako da smo odvođenje zarobljenika gledali ispred kuća i s glavne ceste. Ubijanje nismo vidjeli od šume i udaljenosti, ali smo čuli komandovanje streljačkim vodom i u nekoliko navrata rafale. Moj stric Škrbac mi je poslije pričao da je u dvije jame, zajedno s drugima, zakopao dva puta po 60 zatvorenika, ukupno njih oko 120.«

4. Zaključak

I više od 64 godine poslije kraja Drugog svjetskog rata mi se teško ili pak samo načelno slažemo da svi koji su izgubili život u ratu ili zbog njega imaju pravo na ime i grob, da je potrebno pronaći i obilježiti grobišta, pokopati žrtve, izdati smrtovnice te riješiti druga pitanja pijetetne i humanitarne vrste. Razlog tomu je što u našoj sredini još uvijek živi komunistički duh i totalitaristički mentalitet. Pitanja istraživanja i uređivanja prikrivenih grobišta treba odvojiti od pitanja o krivnji i grijehu, iako se međusobno isprepliću. Pravo na grob pitanje je čovječanstva i civilizacije i ne bi smjelo biti povezano s pitanjem o pobjednicima i pobijeđenima u ratu. Daljnjim prikrivanjem masovnih grobišta i pojedinačnih grobova, žrtve Drugog svjetskog rata i poraća se po drugi put ubijaju.⁵⁶

Masovnu grobnicu »Dubrava« u Knešpolju, prema dosadašnjim saznanjima i najveću na području općine Široki Brijeg, treba najprije »otkopati« u našim glavama, prikupiti sve raspoložive informacije o njoj, a tek onda sustavno i stručno zemno otkopati i istražiti. Pronađenim žrtvama treba napraviti dostojan ukop. Tek po njezinu iskapanju saznat ćemo leži li u njoj 40, 70 ili čak 120 žrtava. Sve ove i druge žrtve na području Općine Široki Brijeg zaslužuju središnju grobnicu i spomenik.

Pravni temelj, uz do sada nabrojeno, za rasvjetljavanje masovne grobnice »Dubrava« u Knešpolju je *Zakon o grobljima Županije ZH* koji u svom čl. 8. st. 3. i 4. uređuje da se groblja koja su nastala u posebnim okolnostima (prirodnih katastrofa, rata, požara, epidemija i sl.) ako nisu zadovoljeni sanitarni, prostorni i drugi uvjeti, mogu premjestiti i prije proteka roka od sto godina. Troškove premještanja groblja ili dijela groblja i uređenje grobnih mjesta snosi općina. *Zakon o grobljima Županije ZH* pravni je i zakonski temelj za donošenje odgovarajućih odluka Općinskog vijeća i

⁵⁶ Dr. sc. Spomenka Hribar u Pogovoru knjige *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Zagreb, 2007., autora Mitje Ferenc i Želimira Kužatka, na str. 186. kaže: »Prikrivanje i potpuno poricanje tog zlodjela drugi je ili možda čak potencirani prvobitan zločin. Njegovo prikrivanje ili čak opravdanje znači stalno, permanentno simbolično ubijanje već ubijenih«. Zar nam Republika Slovenija ne kazuje kako treba istraživati žrtve Bleiburga i Križnog puta, zar krvnik Srbin Simo Dubajić ne kazuje kako se krvnici, ma tko oni bili, trebaju za zločine kajati.

Općinskog načelnika Široki Brijeg kojima se treba imenovati i ustrojiti Povjerenstvo za obilježavanje grobišta Drugog svjetskog rata i poraća Općine Široki Brijeg. Treba dobiti potrebne odluke od Općinskog vijeća i pravosudnih tijela za iskapanje masovne grobnice »Dubrava« u Knešpolju. Po potrebi može se intervenirati u županijski Zakon o grobljima kako bi se ovo pitanje dodatno uredilo (npr. dodati novo poglavlje: Istraživanje, obilježavanje i uređivanje grobišta Drugog svjetskog rata i poraća).

Istraživanjem i obilježavanjem masovnih grobnica na području Širokobriješke općine, Široki Brijeg će se odužiti svim žrtvama Drugog svjetskog rata i poraća. Kršćanski i civilizacijski je te zločine istražiti, uz dužan pijetet prema stradalima i njihovim obiteljima, pri čemu žrtve i krvnici ne mogu u jedan grob niti na isti spomenik. Zločine Bleiburga i Križnog puta treba javno osuditi, ako se već njihovi nalogodavci i izvršitelji ne mogu privesti pravdi.

U svojoj poruci za Uskrs mons. Mile Bogović biskup gospićko-senjski, a o potrebi saznanja istine o žrtvama Bleiburga i Križnog puta, rekao je: *»... postoji opasnost da se kršćani ne postave ispravno prema toj istini, da pomisle kako ih ona opravdava da druge mrze. Mrziti zlo i laž do kraja, ali ne mrziti ljude! Ljude i istinu treba ljubiti. Žrtve o kojima govorimo za nas ne će biti uzaludne samo ako pridolesu miru i praštanju. Ako drugi žrtvama hrani svoju mržnju, taj ne ljubi istinu. Ni Tezno ni Huda jama ne smije nam biti opravdanje da pridonosimo onom mentalitetu koji je i za naše i za "njihove" pripremao jame i stratišta.«⁵⁷*

Hvala svima onima koji su sačuvali uspomenu na ovu masovnu grobnicu i doprinijeli u njezinu rasvjetljavanju.

Literatura:

- Alilović, Ivan, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, Mostar – Zagreb, 1999.
- Beljo, Ante, *You – Genocid, Bleiburg, Križni put, UDB-a*, Zagreb – Toronto, 1990.
- Boban, Ljubo, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941. – 1943., Izveštaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985.
- Bušić, Bruno, *Jedino Hrvatska*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, 1983.
- Dugandžić, Ivan / Sopta, fra Josip, *RASNO – DUŽICE – Župa Rasno, Rasno-*

⁵⁷ Glas Koncila, br. 15, USKRS, 2009., str. 5.

- Dužice, 1999.
- Ferenc, Mitja / Kužatko, Želimir, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*, Zagreb, 2007.
 - Grčić, Marko (urednik), *BLEIBURG Otvoreni dossier* – Knjiga grupe autora, Vjesnik, Zagreb, 1990.
 - Hrvatinić, Jurišić, Gabrijel, *Širokobriješki mučenici: u Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu*, Zbornik radova, Široki Brijeg, 2006.
 - Jurčević, Josip, *BLEIBURG – jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2005.
 - Kokša Đuro, *Društveno-političke prilike u vrijeme dr. Petra Čule*, Zbornik radova sa Studijskog dana »Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule«, Mostar, 1991.
 - Lukšić, Branimir, *Nedovršena Hrvatska*, Mostar, 2008.
 - Ljubić, Frano, *NEKA KAMEN KAO ZALOG STOJI DA SE OVO NIKAD NE PONOVI: Pjesma o ubojstvu Karla Ljubića – Kajine*, Matica hrvatska Široki Brijeg, Široki Brijeg, 2009.
 - Mabić, fra Franjo, *IZBIČNO (povijest, monografija i kronika župe)*, Izbično, 2008.
 - Marević, Jozo (urednik), *OD BLEIBURGA DO NAŠIH DANA: Zbornik radova o Bleiburgu i križnom putu s Drugog međunarodnog simpozija u Zagrebu 14. i 15. svibnja 1994.*, Zagreb, 1994.
 - Marić, fra Ante / Definis-Gojanović, Marija / Sutlović, Davorka / Glavaš, Tihomir, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara, Ekshumacija u Zagvozdu i identifikacija*, Mostar, 2007.
 - Mijatović, Anđelko, *Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945.*, Zagreb, 2007.
 - Mijatović, Anđelko, *Zločini u Podgracima u Potkozarju 1945.*, Zbornik Kršni zavičaj, broj 41., Humac, 2008.
 - Nikić, dr. fra Andrija / Ilić fra Žarko / Skoko fra Iko, *Mučenici Hercegovačke franjevačke provincije u Drugom svjetskom ratu 1941. – 1945. O pedesetoj obljetnici njihova mučeništva*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1995.
 - Nikić, dr. fra Andrija, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim*

izvješćima 1942. – 1994., Mostar, 1998.

- Nikić, dr. fra Andrija, *Širokobriješka bazilika – majka mučenika: 1905. – 1945. – 2005.*, Mostar, 2005.
- Pejić, fra Jozo, *IMENIK BOLI I PONOSA – Žrtve drugog svjetskog rata župe Široki Brijeg i Domovinskog rata Općine Široki Brijeg*, AS-tisak, Široki Brijeg, 1999.
- Penava, fra Ante / Boras, fra Ivan, *DA SE NE ZABORAVI – Žrtve II. svjetskog rata i poraća župe Kočerin*, Kočerin, 1999.
- Rotim, Karlo, *ŠIROKI BRIJEG*, Široki Brijeg, 1994.
- Rotim, Karlo, *Župa Mostarski Gradac*, Široki Brijeg, 1995.
- Rotim, Karlo, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Široki Brijeg, 2000.
- Zovko, Gojko, *Druga strana medalje*, Zagreb, veljača 2008.

DODATAK:

Nakon završenog Simpozija Vicepostulatura postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«, Humac, Ljubuški (Široki Brijeg) obratila se, sa zaključcima Simpozija, Općinskom vijeću i Općinskom načelniku Široki Brijeg koji su te zaključke prihvatili i izrazili spremnost za poduzimanjem odgovarajućih mjera za njihovu realizaciju.

Tako je Općinsko vijeće, na prijedlog Općinskog načelnika Široki Brijeg, na 13. sjednici od 30. lipnja 2009. donijelo Odluku o obilježavanju i uređivanju grobišta Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Široki Brijeg (Sl. gl. općine Široki Brijeg, br. ___/2009.). Tom Odlukom uređuje se: istraživanje, obilježavanje i uređivanje, kao i izmještanje grobišta Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Široki Brijeg.

Na temelju navedene Odluke Općinsko vijeće Široki Brijeg je na 14. sjednici od 4. kolovoza 2009. donijelo Rješenje o imenovanju Povjerenstva za obilježavanje i uređivanje grobišta Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Široki Brijeg (Sl. gl. općine Široki Brijeg, br. ___/2009.). Zadaća devetočlanog Povjerenstva je poduzimanje konkretnih aktivnosti na: istraživanju, obilježavanju i uređivanju grobišta Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Široki Brijeg, dokumentiranje (prijava grobišta, saslušanje i uzimanje izjava svjedoka, izrada informacije, izvješća, monografije, i dr.) kao i izmještanje tih grobišta na za to predviđene lokacije.

Odmah po svome konstituiranju Povjerenstvo za obilježavanje i uređivanje grobišta Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Široki Brijeg, napravilo je plan aktivnosti za realizaciju svojih zadaća. Putem pripremljenog obrasca – Upitnik o grobištima II. svjetskog rata i poraća (s prigodnim letkom), ureda Povjerenstva i Web stranice, prijavljeno je do sada preko osamdeset takvih grobišta. U tijeku je prikupljanje podataka za ostala grobišta.

Povjerenstvo za obilježavanje i uređivanje grobišta II. svjetskog rata i poraća na području općine Široki Brijeg, u sklopu svojih redovitih aktivnosti, obavilo je sve predradnje na istraživanju Masovne grobnice »Dubrava« u Knešpolju (izlazak na teren, saslušanje i uzimanje izjava svjedoka, razgovor s vlasnicima nekretnina i sumještanima, i dr.) i na temelju toga zaključilo tu masovnu grobnicu izmjestiti pri čemu treba obaviti ekshumaciju i identifikaciju pronađenih žrtava, te primjereno urediti i obilježiti ovo masovno stratište.

U tu svrhu Općinsko vijeće Široki Brijeg je na sjednici od 2. ožujka 2010. donijelo Odluku o iskapanju i izmještanju Masovne grobnice »Dubrava« u Knešpolju nastale oko 10. veljače 1945. na koncu Drugog svjetskog rata u Širokom Brijegu (Sl. gl. općine Široki Brijeg, br.2/2010.). Povjerenstvo je Odluku provelo u suradnji s Vicepostulaturom postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subrača«, Humac (Široki Brijeg) i JP »Koming« Široki Brijeg.

Radovi na iskapanju Masovne grobnice »Dubrava« u Knešpolju trajali su osam dana u razdoblju od 26. svibnja do 5. lipnja 2010. U tri masovne grobnice na dvije k. č. »Ograda« i »Kruška« ukupno je ekshumirano 28 kostura, koji se nalaze u daljnjoj fazi obrade. O navedenim ekshumacijama, koje su provodili stručnjaci, vođena je detaljna dokumentacija (video, fotografije, članci, bilješke, i sl.). Dio toga dostupan je na službenim Internet stranicama www.sirokibrijeg.ba i www.pobijeni.info i dr. O navedenim djelatnostima postojalo je veliko zanimanje javnosti i medija. Sa zadovoljstvom ustvrđujemo da se brojke od 40-tak i više žrtava (za sada) nisu obistinile za ovu masovnu grobnicu. Polazna brojka od 40-tak odnosila se na uhićenike koji su bili u tamnici uz ovu masovnu grobnicu, iz koje je, prema izjavama svjedoka, njih desetak otpremljeno dalje dok je njih četvero spašeno (izbavljeno).

Tako su djelatnosti na masovnoj grobnici »Dubrava« u Knešpolju (Široki Brijeg), onoj iz naslova ovog napisa, u većem dijelu obavljene, a predstoje djelatnosti na ostalim grobištima Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Široki

Brijeg.

Ovaj pozitivan i hvale vrijedan primjer širokobriješke općine slijede i druge općine u BiH.

Održano na simpoziju Stopama pobijenih (www.pobijeni.info/dogadjanja/index), Široki Brijeg, 17. svibnja 2009.